

Θεολογία τῆς Θρησκείας καὶ διαθρησκειακὸς διάλογος

ΑΡΧΙΜ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΦΑΡΜΑΚΗ*

Ἡ συμβολὴ τοῦ R. Panikkar στὴ ρωμαιοκαθολικὴ θεολογία ὑπῆρξε καταλυτική, καθὼς ἐκπροσώπησε τόσο στὴν Β΄ Βατικανὴ σύνοδο (1962-65), ὅσο καὶ στὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολούθησαν, τὴν τάση «ἀνοιγματος» τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ πρὸς θρησκείες τῆς μὴ χριστιανικῆς παραδόσεως, προκειμένου νὰ προλειάνει κατ' οὐσίαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ρωμαιοκαθολικὴ ἱεραποστολή, εἰδικὰ γιὰ τὴν περίπτωσι τῶν Ἰνδιῶν, ὅπως ἀποδείχθηκε ἄλλωστε ἀπὸ τὴν πλούσια ἱεραποστολικὴ δραστηριότητα ποὺ ἀκολούθησε μὲ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτὸ τῆς Μητέρας Τερέζας. Φυσικὰ δὲν ὑπῆρξε οὔτε ὁ πρῶτος οὔτε ὁ τελευταῖος τῆς θεωρίας τῆς ἐμπεριεκτικότητος τῶν θρησκειῶν (inclusivism) καὶ τῆς περὶ ὁμόκεντρων κύκλων ἐκκλησιολογικῆς θεωρίας, εἶναι ὅμως ὁ μόνος ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὑπεράνω κριτικῆς ἀπὸ τοὺς συντηρητικὸς ρωμαιοκαθολικοὺς θεολόγους, ἀποδεικνύοντας ἔτσι καὶ ἐμπράκτως ὅτι ἐθεωρεῖτο θεολογικὴ ἀυθεντία στὸν χῶρο. Τεράστιο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι ἀνατρέχει πολλὰκις στὴ θεολογία τῶν Ἀπολογητῶν, ἐνῶ, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε καὶ κατωτέρω, κεντρικὸ ἄξονα στὸ θεωρητικὸ οἰκοδόμημά του περὶ διαθρησκειακοῦ διαλόγου ἐπέχει ἡ θεωρία του περὶ «θεολογικῶν τόπων», ἥτοι τῶν συγκεκριμένων ἱστορικῶν-πολιτιστικῶν πλαισίων ποὺ ἂν δὲν τὰ ὑπερβεῖ κανεὶς, καθίσταται ἀδύνατη ἡ κατανόησι τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας ἀπὸ κοινῶν εὐρισκόμενες πέραν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ-ρωμαϊκοῦ πλαισίου.

Α. Τί εἶναι θρησκεία

Γιὰ τὸν R. Panikkar, ἡ θρησκεία εἶναι μονοπάτι σωτηρίας, ἀπελευθερώσεως¹, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου^{2 (σ. 204)}. Ἀπὸ τί ὅμως λυτρώ-

*Ὁ ἀρχιμανδρὴς Νικόδημος Φαρμάκης εἶναι Δρ. Κοινωνικῆς Θεολογίας.

1. *Myth, Faith and Hermeneutics*. Cross Cultural Studies, New York 1979, σελ. 434: «Religion means way to salvation, or indeed religion claims to be away of liberation». Γιὰ τὴν ἐν

νεται και απελευθερώνεται ο άνθρωπος και για ποιόν λόγο; Σωτηρία για τον R. Panikkar σημαίνει ταυτόχρονα απελευθέρωση από μία κατάσταση επώδυνη, λύτρωση και αποκατάσταση της πρωταρχικής ενότητας και άρμονίας, συμφιλίωση και ολοκλήρωση της ανεκπλήρωτης ανθρώπινης φύσεως με το αιώνιο. Έντος αυτού του έννοιολογικού πλαισίου ο πανικκάρειος όρισμός της θρησκείας έχει σαφέστατα ευρύτερη έννοια από τον παραδοσιακό. Έτσι, θεωρεί ότι αποτελεί θρησκεία κάθε «σύνολο ιδεών που αποσκοπεί στη νοηματοδότηση ενός σκοπού ζωής για τον άνθρωπο, όπως κι αν νοείται αυτός ο σκοπός»³. Έν τούτοις, ο R. Panikkar θεωρεί ότι σ' όλες τις θρησκείες ύψιστος σκοπός του ανθρώπου είναι η ελευθερία ή η απελευθέρωσή του⁴. Τοιουτοτρόπως, η σωτηρία νοείται ως συνώνυμο της ελευθερίας, μολοντί συχνά της αποδίδει ευρύτερο νόημα από αυτήν⁵. Ο R. Panikkar θεωρεί ως δεδομένη την αποκατάσταση των πάντων⁶, στηρίζοντας την άποψή του τόσο σε καινοδιαθηκικά χωρία, όσο και στη χριστιανική παράδοση⁷, αλλά και στο κάτωθι έπιχείρημα: Ο Θεός δέν μπορεί νά τιμωρεί, καθώς αν όφείλει νά τó κάνει λόγω ύπάρξεως μιās ανώτερης δικαιοσύνης από Αυτόν, τότε παύει νά είναι παντοδύναμος. Από τήν άλλη,

Χριστώ σωτηρία του κόσμου βλ. έκτενέστερα τó έργο του *Salvation in Christ: Concreteness and Universality, the Supername*, Santa Barbara 1972, σελ. 18 κ.έξ.

2. *El concepto de Naturaleza. Análisis Histórico y Metafísico de un concepto*, Madrid 1951, σελ. 285. Περί της σχέσεως πίστεως, ελευθερίας και σωτηρίας ως σταδίου τελειώσεως του ανθρώπου βλ. τó έργο του *L' homme qui devient Dieu, la foi dimension constitutive de l' homme*, Aubier, Paris 1969.

3. *Myth, Faith and Hermeneutics*, σελ. 435.

4. «Religion is that which makes the fundamental claim to liberate Man. That to which one adheres in order to acquire what one considers Mans fundamental freedom is a religion. In the cultural constellation of today' s world, freedom remains the most deep-seated characteristic of salvation, however one envisions human perfection». Βλ. *Myth, Faith and Hermeneutics*, σελ. 434.

5. *Myth, Faith and Hermeneutics*, σελ. 434: «We can as well interpret this salvation from the most varied perspectives: from perfect union with God to mere survival in society, in an otherworldly heaven, individual annihilation, death, absurd, or whatever». Πρβλ. τó άρθρο του «Religious Pluralism: The Metaphysical Challenge», *Religious Pluralism*, South Bend, ed. University of Notre Dame Press, Indiana 1984.

6. Ένθ' άν., σελ. 411 και 452.

7. Βλ. τήν έπιχειρηματολογία που αναπτύσσει στο έργο του *The Unknown Christ of Hinduism. Towards an Ecumenical Christophany*, London 1981, στηριζόμενος στο χωρίο *Τιμ. Α' 2*, 3-4, σελ. 23-26. Για τήν απήχηση της αποκαταστάσεως των πάντων παραπέμπει στο έργο του Θωμά Άκινάτη *Summa Theologica* II, 67, III, 46. βλ. *Myth, Faith and Hermeneutics*, σελ. 95.

ἂν τιμωρεῖ τοὺς ἀνθρώπους ἐνῶ μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει τὰ ἴδια ἀποτελέσματα ἄνευ τιμωρίας, παύει νὰ εἶναι Πανάγαθος⁸. Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως βρίσκεται στὴν ἐν Χριστῷ ἔνωσή της μὲ τὸν Θεό. Ὅσο ὁ ἄνθρωπος παραμένει μακριὰ Του ἀλλοτριώνεται ἀπὸ τὴν πραγματικὴ του φύση, ἡ ὁποία παραμένει ἐλλιπὴς καὶ ἀνολοκλήρωτη⁹. Ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου στὸν χαμένο παράδεισο καὶ τὴν πηγὴ τῆς ἴδιας του τῆς ὑπάρξεως (Θεός-Δημιουργός) καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῆς κατ' εἰκόνα Θεοῦ δημιουργηθείσης φύσεώς του ἀποτελοῦν τὸν ὑπέρτατο σκοπὸ πὸν ἀποδέχονται πολλὲς ἄλλες θρησκείες ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ¹⁰.

Ὁ R. Panikkar πρωτοτυπεῖ καὶ ὡς πρὸς τὸν ὀρισμὸ πὸν δίνει στὴ θρησκεία, θεωρώντας ὅτι ἐκτείνεται σὲ μεγαλύτερο εὖρος ἀπὸ τὶς γνωστὲς παραδοσιακὲς νοηματοδοτήσεις. Ὅπως προελέχθη, ὡς θρησκεία θεωρεῖ ὁποιοδήποτε ἀξιακὸ σύστημα διακατέχει τὸ σύνολο τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως συνδέοντας ἢ ἀνάγοντάς τη σὲ μία πηγὴ: τὴν πίστη πὸν τὴν ὀδηγεῖ στὴν ἐλευθερία¹¹. Ἡ θρησκεία ἐνεργοποιεῖ αὐτὸ τὸ ἀξιακὸ σύστημα καὶ τὸ θέτει στὸ ἐπίκεντρο ἐνὸς σκοποῦ ζωῆς. Ἔτσι, παίρνει τὴ μορφή πράξεως, μιᾶς ἀνθρώπινης δραστηριότητος πὸν ὄχι μόνον διαφοροποιεῖ καὶ διαμορφώνει ἐξωτερικὰ τὴν ὑπαρξὴ του, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμο¹². Ἡ θρησκεία ἐπομένως, κατὰ τὸν R. Panikkar, εἶναι «τὸ βαθύτατο ὑπόστρωμα τῆς ἀνθρώπινης ὑπάρξεως ὅπου κρύβεται ἡ μοῖρα μας, ὅπου ἐκφράζονται οἱ κυριότερες κλίσεις μας, ὅπου βιώνεται πραγματικὰ ἡ ζωὴ μας καὶ τὰ ἰδανικά μας βρίσκουν τὴν τροφή τους»¹³. Δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ὁποιαδήποτε μορφή παραδοσιακῆς θρησκείας, ἀλλὰ γιὰ ὁποιοδήποτε σύστημα μέσων πὸν ἐπιχειρεῖ νὰ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ φτάσει

8. *Myth, Faith and Hermeneutics*, σελ. 86.

9. Βλ. *Christophany: the Fullness of Man*, New York 2004, ed. Orbis Books, σελ. 21 κέξ. Πρὸβλ. τὸ ἄρθρο του «The meaning of Christ's name in the Universal Economy of Salvation», *Evangelization, Dialogue and Development*, ed. Mariasusai Dhavamani, Roma 1972, σσ. 195-208.

10. *Myth, Faith and Hermeneutics*, σελ. 445. Σχετικὰ μὲ τὸ κοινὸ αὐτὸ ὑπόστρωμα τῶν θρησκειῶν πρὸβλ. τὸ ἄρθρο του «The Myth of Pluralism: the Tower of Babel - A meditation on non-violence», *Cross-Currents* 29 (1979), σσ. 197-230.

11. *L' homme qui devient Dieu, la foi dimension constitutive de l' homme*, Aubier, Paris 1969, σελ. 31.

12. *L' homme qui devient Dieu, la foi dimension constitutive de l' homme*, Aubier, Paris 1969, σελ. 41.

13. Ἔνθ' ἄν., σελ. 97. Πρὸβλ. «Colligite Fragmenta: For an Integration of Reality», *From Alienation at Oneness, Proceedings of the Theology*, ed. F. A. Eigo, Villanova University 1977.

στον σκοπό υπάρξεώς του, με όποιονδήποτε τρόπο και αν νοείται αυτός ο σκοπός¹⁴. Υίοθετώντας αυτούς τους όρισμούς για τη θρησκεία είναι προφανές ότι ο Panikkar συμπεριλαμβάνει σ' αυτή και όλα τα ιδεολογικά ή φιλοσοφικά κινήματα (Μαρξισμός, Βουδδισμός, Άνθρωπισμός κ.λπ.) και τις πνευματικές όδους που βοηθούν τον άνθρωπο στην αναζήτηση μιᾶς ολοκληρωμένης και ἐλεύθερης ζωῆς¹⁵. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θεωρεῖ θρησκευτικό φαινόμενο οποιοδήποτε πνευματικό κίνημα ἔχει μία ὀλιστική θεώρηση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως και ἀποσκοπεῖ στην ὀλοκλήρωση και τὴν ἀπελευθέρωσή της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι ὁ προσωπικός Θεὸς παίζει ἐξέχοντα ρόλο στὴ θρησκεία, ἢ ὁποῖα προβάλλει ἔτσι μία ἀμφίδρομη σχέση μεταξύ τοῦ «Ἐγώ» και τοῦ «Ἐσύ»¹⁶. Τὸ γεγονός ὅτι συμπεριλαμβάνει στίς θρησκείες ὄχι μόνο τις παραδοσιακές, ἀλλὰ και διάφορα πνευματικά και ιδεολογικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς, μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνησυχία τοῦ συγγραφέα νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ θρησκεία δὲν περιορίζεται ἀπλῶς σ' ἓνα δογματικὸ σύστημα ἢ credo, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται και στὰ μέσα, τὰ ὁποῖα ἀποσκοποῦν στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν καθημερινὴ του ζωὴ. Παράλληλα, ὑπερβαίνει τόσο τὴν τοπικιστικὴ θεώρηση τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου, ὅσο και τὴν τάση ἐκάστης θρησκείας νὰ μονοπωλήσει τὴ θεία ἀλήθεια.

Ἡ βιταλιστικὴ θεώρηση τῆς θρησκείας, ὅπως πολὺ εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ J. Komulainen¹⁷, εἶναι ἓνα ἀκόμη ἰδίωμα τοῦ R. Panikkar, καθὼς συχνότατα χρησιμοποιεῖ εἰκόνες ἀπὸ τὴ φύση προκειμένου νὰ παρομοιάσει τὴ θρησκεία μ' ἓναν ζωντανὸ ὄργανισμό ἐπιρρεπῆ στίς ἐξωγενεῖς ἐπιδράσεις. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀνταποκρινόμενο πλήρως στὴν ὀρολογία πὺν χρησιμοποιεῖ ὅταν ἀναφέρεται στὸ φαινόμενο τῆς θρησκείας, καθὼς ἐναλλάσσει ὄρους ὅπως «ἀμοιβαία γονιμότητα» (mutual fecundation), ἢ ὁποῖα ὀδηγεῖ στὴ (βιολογικὴ) «ποικιλία» (mutation). Τὸ ἴδιο βέβαια ἰσχύει

14. «Herméneutique de la liberté de la religion, la religion comme liberté», *Herméneutique de la liberté religieuse*, Aubier-Montaigne, Paris 1968, σελ. 67.

15. «Un mythe naissant», *Le Bouddha et les deux bouddhismes*, éd. J. Langlais, Fides, Montreal, 1975, σελ. 13.

16. *Spiritualità indù*, Brescia 1975, ed. Lineamenti, Morcelliana, σελ.146. Πρβλ. «Advaita and Bhakti Love and Identity in a Hindu-Christian Dialogue», *Journal of Oecumenical Studies*, Spring, Philadelphia 1970, 7, n. 2, σσ. 299-309.

17. *An Emerging Cosmotheandric Religion? R. Panikkar's pluralistic theology*, Leiden-Brill 2005, σελ. 60.

καί για τὸν ὄρο «διασταύρωση» (cross-fertilization)¹⁸. Ἡ χρήση ὄρων τῆς βιολογίας γενικώτερα –καί κυρίως τῆς βοτανολογίας– δὲν εἶναι ἀπλὸ ρητορικὸ σχῆμα ποὺ ἐπαναλαμβάνει συχνὰ ὁ R. Panikkar, καθὼς παραλληλίζει τὸν κόσμον τῆς θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μὲ κῆπο. Οἱ ἀνθρώπινες αὐτὲς δραστηριότητες θεωροῦνται ὡς μία μορφή σπόρων, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ γίνουν κατανητὲς μόνο μὲ τὴν ἐν δυνάμει μεταμόρφωση αὐτῶν σὲ καρπούς¹⁹. Παρόμοιοι εἶναι καὶ οἱ ὄροι ποὺ χρησιμοποιεῖ, ὅταν ἀναφέρεται στὴ συνάντηση Ἰνδουϊσμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ὅπως ὁ ὄρος «μπόλιασμα» (grafting), προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ μία «συμβίωση» μεταξὺ τῶν δύο θρησκειῶν, χωρὶς ὅμως νὰ καταστραφῶν καὶ τὰ πρωταρχικὰ φυτὰ. Σὲ ἄλλα σημεία τῆς πλούσιας ἐργογραφίας του, ὅταν ἀναφέρεται στὴ συνάντηση ἢ καὶ τὸν ἀπλὸ διάλογο μεταξὺ θρησκειῶν, δὲν διστάζει νὰ χρησιμοποιήσῃ ὄρους ὅπως «ὄσμωση» (osmose), ἐνῶ τὸ ἐνδεχόμενον ἀποτέλεσμά τους τὸ ὀνομάζει κατὰ κανόνα «νέο καρπὸ»²⁰. Ὁ παραλληλισμὸς τῶν θρησκειῶν μὲ τὸν φυτικὸ κόσμον δὲν σταματᾷ ἀπλῶς στὴ θεώρησή τους ὡς ζώντων ὀργανισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ «μπόλιασμα» καὶ «διασταυρώσεις», ἀλλὰ ἐπεκτείνεται ἀκόμη περαιτέρω, ὅταν ἀναφέρεται στὴν «ἀνάπτυξη» (growth) τῶν θρησκειῶν ποὺ ἐπιτυγχάνεται ὅταν αὐτὲς προσλαμβάνουν τὰ ἀρμόζοντα στοιχεῖα μέσῳ τοῦ διαλόγου μὲ τὶς ἄλλες θρησκείες. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτὸ καὶ ὁ διάλογος νὰ ἀποδειχθεῖ γόνιμος γιὰ κάθε θρησκεία, ὁ R. Panikkar θεωρεῖ προϋποθέσεις τὴν ὑπέρβαση τῶν ιδεοληψιῶν ποὺ χαρακτηρίζουν κάθε θρησκεία καὶ τὴ δυνατότητα προσλήψεως στοιχείων ἀπὸ ἄλλες παραδόσεις ποὺ μποροῦν νὰ ἐμπλουτίσουν κάθε θρησκεία χωριστά²¹.

18. Βλ. *Intra-Religious Dialogue*, σελ. 61: «I might almost say effete, when it tries to express the Christian message in a meaningful way for our times. Only by cross-fertilization and mutual fecundation may the present state of affairs be overcome». Πρβλ. *The Unknown Christ*, σελ. 35.

19. *Intra-Religious Dialogue*, σελ. 28: «Our point is that non study of an idea, cultural pattern or religious tradition is adequate unless we consider all its possibilities, just as no botanist can claim to know a seed until he knows the plant that grows up from the seed». Πρβλ. τὸ ἄρθρον του «The Dialogical Dialogue», *World's Religions Traditions*, ed. F. Whaling, T&T Clark, Edinburgh 1980.

20. *Vedic Experience*, σελ. 6.

21. *Salvation in Christ: Concreteness and Universality. The Supername*, Santa Barbara 1972, σελ. 75-76.

Β. Τὸ πρόβλημα τοῦ θεολογικοῦ «τόπου»

Άφορμή για τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πρωτότυπου θεολογικοῦ οἰκοδομήματος τοῦ R. Panikkar ἀποτελεῖ ἡ ἐπιθυμία συναντήσεως τῆς χριστιανικῆς θρησκευτικότητας μετὰ αὐτῆ τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ καὶ ταυτόχρονα ἡ ἀδυναμία νὰ ὑπάρξει μέχρι τὶς ἡμέρες μας ἕνας γόνιμος θεολογικὸς διάλογος μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν θεολογικῶν πυρήνων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως²². Ἐν πρώτοις, ὁ R. Panikkar παρατηρεῖ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς γεννήθηκε στὴν Ἰουδαία καὶ προσέλαβε μετὰ τρόπο συνθετικὸ τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου (τοπος εἶναι ὁ ὅρος ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ περιγράψει τὸ πλαίσιο ἐμφάνσεως καὶ προσλήψεως τῆς σκέψεως ἑνὸς θρησκευτικοῦ συστήματος), κυρίως ὡς πρὸς τὴν κοσμολογικὴ θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς θρησκευτικότητάς του. Διαπιστώνει ὅτι αὐτὰ τὰ γεωγραφικὰ ὄρια ἐμφάνσεως καὶ ἐκκολάψεως τοῦ Χριστιανισμοῦ λειτουργοῦν ἀνασταλτικὰ ὡς πρὸς τὸ ἄνοιγμά του πρὸς τὸν κόσμον τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ. Αὐτὸ τὸ ἄνοιγμα υἱοθετήθηκε ἐπίσημα ἀπὸ τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία μετὰ τὴ Β΄ Βατικανὴ Σύνοδο, οἱ ἀποφάσεις τῆς ὁποίας ἔδειξαν ἔντονον ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὶς θρησκείες πέραν τοῦ ἀβρααμικοῦ μονοθεϊσμοῦ (Ἰουδαϊσμός, Ἰσλάμ)²³. Μόνον ποὺ ὁ R. Panikkar μετὰ τὸ ὅλο ἔργο του θὰ ἐπιχειρήσει νὰ δώσει μίαν ἄλλη διάσταση σ' αὐτὴ τὴ δυναμικὴ συνάντηση Χριστιανισμοῦ καὶ Ἰνδουϊσμοῦ. Γνωρίζοντας τὴν ἐγγενῆ ἀδυναμία τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ προσαρμόσει τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως θεῖα ἀλήθεια σὲ ἄλλους πολιτισμοὺς καὶ ἐμμένοντας στὴ «μεσογειακὴ κληρονομία» του, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ ἴδιος, θὰ ἀντιστρέψει τοὺς ὅρους αὐτῆς τῆς προσεγγίσεως Χριστιανισμοῦ καὶ Ἰνδουϊσμοῦ. Ἀφορμώμενος πλέον ἀπὸ τὴν ἰνδουϊστικὴν θεώρηση θὰ προσπαθῆσει νὰ ἀνακαλύψει ἕναν παγκόσμιον-ὑπερτοπικὸν Χριστόν, ἀπορρίπτοντας ὅποιαδήποτε μονοπωλιακὴ εἰκόνα τοῦ Θεανθρώπου βασισμένη στὴ «μεσογειακὴ θεώρησή» Του. Πρόκειται γιὰ ἕνα παρθένο ἔδαφος, τὸ ὁποῖο σκοπεύει νὰ καταστῆ πνευματικὰ γόνιμο, καθὼς θεωρεῖ τὸ μήνυμα τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπερχωρικὸν καὶ ὑπερχρονικόν, ὑπερβαῖνον τὰ ὅποια ὄρια σκέψεως μποροῦν νὰ λειτουργήσουν ὡς τροχοπέδη γιὰ τὴ διάδοση τοῦ σωτηριολογικοῦ του μηνύματος.

22. Ἰδιαίτερα ἐνημερωμένη καὶ συνοπτικὴ σχετικὰ μετὰ τὴ στάση τοῦ R. Panikkar ὡς πρὸς τὸν Διαθρησκευτικὸν Διάλογον εἶναι ἡ ἔρευνα τοῦ HALL G., «Multi-Faith Dialogue in Conversation with Raimon Panikkar», *Annual Conference 4th-6th July 2003*, Griffith University, Australian Association of Religions.

23. Βλ. *Concile œcuménique Vatican II*, vol. 2, Les évêques, la vie religieuse, la formation des

Γ. Τρεις Μέθοδοι Προσεγγίσεως τῶν Θρησκειῶν

Σύμφωνα μὲ τὸν R. Panikkar, ὑπάρχουν τρεῖς μέθοδοι προσεγγίσεως τῶν θρησκειῶν²⁴, οἱ ὁποῖες θεωροῦνται ὡς ἀσύμβατες μεταξύ τους καὶ μὴ γόνιμες ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματά τους: α) Ἡ μέθοδος τῆς ἀποκλειστικότητας (exclusivism)²⁵, ἥτις ὅταν ὁ πιστὸς μιᾶς θρησκείας πιστεύει ἀκράδαντα ὅτι πρεσβεύει τὴν ἀπόλυτη ἀλήθεια, τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ κάνει γνωστὴ σ' ὅλους ὅσοι τὴν ἀγνοοῦν, ἀναπτύσσοντας ἔντονη ἱεραποστολικὴ δραστηριότητα. Αὐτὸ τὸ εἶδος πιστοῦ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἱερομάρτυρας τῆς πίστεώς του, διακατέχεται ἀπὸ ἓνα πνεῦμα ἠρωισμοῦ καὶ δὲν ἀποδέχεται ἴχνος ἀλήθειας στὶς ἄλλες θρησκείες. Ἡ σωτηρία τῶν μὴ χριστιανῶν ἀνάγεται ἀποκλειστικὰ στὴ βούληση τοῦ Θεοῦ²⁶. β) Ἡ μέθοδος τῆς ἐμπεριεκτικότητας (inclusivism)²⁷, κατὰ τὴν ὁποία ὁ πιστὸς διακατέχεται ἀπὸ μεγαλοψυχία ἔναντι τῶν ἄλλων θρησκειῶν, δὲν τὶς καταδικάζει καὶ ἀποδέχεται ὅτι κατέχουν ἓνα μέρος τῆς ἀληθείας του, θεωρώντας ὅτι κάποια μέρη μποροῦν νὰ ξεπεράσουν τὶς ἀντιφάσεις τους σχετικὰ μὲ τὴ θεϊκὴ ἀλήθεια²⁸. γ) Υἱοθετώντας τὴν τρίτη ἀρνητικὴ μέθοδο προσεγγίσεως τῶν θρησκειῶν, τὸν Παραλληλισμὸ (Parallelism)²⁹, ὁ πιστὸς διακρίνει τὰ ὅρια τῆς καθεμιᾶς, χωρὶς νὰ τὶς κρίνει. Τὸν χαρακτηρίζει ἓνα πνεῦμα ἀνεκτικότητας, ἀγνοώντας ὁμως ταυτόχρονα τόσο τὶς ἀλληλεπιδράσεις μεταξύ τῶν θρησκειῶν, ὅσο καὶ τὸ γόνιμο κοινὸ πεδίο συναντήσεώς τους.

prêtres, l'éducation chrétienne, les religions non-chrétiennes, éd. Centurion, Paris 1965, σσ. 198-220.

24. Πρβλ. τὴν κατηγοριοποίηση πού ἐπεχείρησε μεταγενέστερα ὁ A. Race στὸ ἔργο του *Christian and Religious Pluralism*, New York 1983, ed. Orbis Books, ὅπου στὴ θέση τοῦ πανικκάρειου παραλληλισμοῦ (parallelism) προτάσσει τὸν πλουραλισμὸ (pluralism).

25. Βλ. *Intra-Religious Dialogue*, New York 1987, Paulist Press, σσ. xiv-xvi.

26. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ παρατήρηση τῆς M. J. Levy ὅτι ὁ ὅρος exclusivism μπορεῖ νὰ χαρακτηρίσει καὶ ἓνα σύνολο θρησκειῶν, κυρίως τὶς μονοθεϊστικὲς, οἱ ὁποῖες καὶ πρεσβεύουν τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς ἀληθείας τους. Ἀντίστροφα, ὑπάρχουν καὶ οἱ μὴ ἀποκλειστικὲς θρησκείες, οἱ ὁποῖαι τῶν ὁποίων μποροῦν νὰ ἀσπαστοῦν καὶ ἓνα μέρος ἀντιλήψεων προερχόμενων ἀπὸ ἄλλες θρησκείες. Ὡς τέτοιες θρησκείες θεωροῦνται ὁ Βουδδισμὸς, ὁ Σιντοϊσμὸς καὶ ὁ Ταοϊσμὸς. Βλ. M. J. LEVY, *Modernization and the Structure of Societies*, New Jersey 1996, ed. Princeton University Press, σελ. 611 κ.ἐξ.

27. *Intra-Religious Dialogue*, σσ. xvi-xviii.

28. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ P. Knitter, ὅσοι ἀκολουθοῦν τὴν προσέγγιση τῆς ἐμπεριεκτικότητας θεωροῦν ὅτι οἱ ἄλλες θρησκείες εἶναι προορισμένες ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ βροῦν τὴν πληρωσὴ τους μόνο στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ: P. KNITTER, *One Earth many Religions: Multifaith Dialogue and Global Responsibility*, Maryknoll, New York, 1995, σελ. 28.

29. *Intra-Religious Dialogue*, σσ. xviii-xix.

Μεγάλη σημασία αποδίδει ὁ R. Panikkar στή μέθοδο προσεγγίσεως τῶν ἄλλων θρησκειῶν, τήν ὁποία ὀνομάζει «ἐποχή» καί ἐφαρμόζει συχνά σ' ὅλα τὰ πεδία (κοινωνικό, φιλοσοφικό, ἀνθρωπολογικό, θρησκευολογικό κ.λπ.). Θέτοντας κάποιος ἐντὸς παρενθέσεως τὰ πιστεύω του καί τίς πεποιθήσεις του, προσπαθεῖ νά ἀνοίξει διάλογο μέ τόν ἄλλο, δείχνοντας σεβασμό στόν θρησκευτικό του κόσμο. Ἐν τούτοις, κανείς δέν μπορεῖ εὐκόλα νά ἀπαλλαχθεῖ ἀπό ἕναν ἐνδιάθετο καί ὑποσυνείδητο πατερναλισμό, καθὼς συνεχίζει νά πιστεύει ὅτι κατέχει τήν ἀλήθεια, ἀλλά δέν τὸ δείχνει, γιά νά μπορέσει νά συνεχίσει τήν ὅποια μορφή διαλόγου. Αὐτὴ ἡ παρενθετικὴ προσέγγιση ὅμως ἀποδεικνύεται ἄκαρπη καί ἄγονη ἀπό θεολογικῆς ἐπόψεως³⁰. Γιά νά καταδείξει αὐτὴν τὴν ἀρνητικὴ στάση ὁ R. Panikkar ἀνατρέχει σέ φιλοσοφικούς ὅρους. Διακρίνει στή θρησκευτικὴ ζωὴ τὸ «φαινόμενο», πού ἀναφέρεται κυρίως στοὺς ἐξωτερικούς λειτουργικούς τύπους, τὸ «νόημα», πού ταυτίζει μέ τὴν προσπάθεια ἐρμηνείας τῶν φαινομένων, π.χ. γιά ποιὸ λόγο χρησιμοποιεῖται τὸ τσαντόρ κ.λπ., καί τέλος τὸ «πίστευμα», τὸν τρόπο δηλ. πού βιώνει ὁ πιστὸς τὸ φαινόμενο. Ἐν τὸν διάλογο μέ τόν ἄλλο τεθεῖ ἐντὸς παρενθέσεως τὸ πίστευμα, δηλ. ἡ βιωματικὴ ἐμπειρία του, ὁ διάλογος ἀναγκαστικά θά περιοριστεῖ στοὺς ἐξωτερικούς τύπους (φαινόμενα) καί στήν προσπάθεια νά ἐρμηνευθοῦν αὐτοῖ (νόημα) βάσει προσωπικοῦ πρίσματος. Τοιοῦτοτρόπως ὅμως τὸ νόημα ἐνὸς ξένου πρὸς μία θρησκεία δέν θά μπορέσει ποτέ νά συναντήσῃ τὸ πίστευμα τοῦ ἄλλου.

Μία ἄλλη τριμερὴς διάκριση κατὰ τὴν προσφιλῆ μέθοδο τοῦ R. Panikkar ἀφορᾷ τὰ τρία «ἐπίπεδα τῆς θρησκείας», ὅρος πού παραπέμπει στόν S. Kierkegaard καί τὸ ἔργο του *Stadier paa Livets Vej*, ὅπου ὁ Δανὸς θεολόγος διακρίνει τὴ θρησκεία σέ τρία ἐπίπεδα: τὸ αἰσθητικό, τὸ ἠθικό καί τὸ θρησκευτικό. Κατὰ τὸν ὁ K. Ahlstrand³¹, ὁ Δανὸς φιλόσοφος ἔχει ἐπηρεάσει ἔμμεσα τὴ θεολογικὴ σκέψη τοῦ R. Panikkar. Ἀπὴρηση αὐτῆς τῆς ἐπίδρασης εἶναι καί ἡ παρόμοια τριμερὴς διάκριση τῶν ἐπιπέδων τῆς θρησκείας μέ ἐκείνα τοῦ Δανοῦ θεολόγου.

Ὁ R. Panikkar κάνει λόγο γιά ἱστορικο-πολιτιστικό, λειτουργικό καί μυστικό ἐπίπεδο. Ὅπως σημειώνει, κανείς δέν μπορεῖ νά ὑπερκεράσει τὰ ἀπλούστερα στάδια μιᾶς θρησκείας καί νά ἀναχθεῖ ἄμεσα στήν οὐσία αὐτῆς (σέ μυσ-

30. «Epoché in the Religious Encounter», *The Intra-Religious Dialogue*, Paulist Press, New York, σσ. 39-52.

31. K. AHLSTRAND, *Fundamental Openness, Inquiry into Raimundo Panikkar's Theological Vision and its Presuppositions*, Uppsala 1993, σελ. 191 κ.ἐξ.

στικό επίπεδο). Κι αυτό γιατί ο άνθρωπος δεν είναι μόνο πνευματική φύση, αλλά ὄν χωροχρονικό πού ζεῖ ἐντὸς ἱστορικῶν πλαισίων καὶ ὑλικῶν ἀναγκῶν. Τὸ ἱστορικο-πολιτιστικό ἐπίπεδο μιᾶς θρησκείας συνίσταται στὸ γεγονός ὅτι ὅλες οἱ θρησκείες ἀποτελοῦν μέρος τῆς ἱστορίας, ἔχουν συγκεκριμένες δομές καὶ ὀργάνωση (πού ἄλλοτε ἀλλάζουν καὶ ἄλλοτε ὄχι), νόμους καὶ κώδικες ἠθικῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα παίζουν ρόλο καὶ στὴν πολιτική ζωή. Αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο θρησκευτικότητας μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀντικείμενο ἱστορικῆς καὶ κοινωνιολογικῆς ἀναλύσεως τόσο ὡς πρὸς τὶς δομές, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ ἐπιδράσεως πού ἀσκοῦν σὲ ψυχολογικό ἐπίπεδο, καθὼς μποροῦν νὰ πλάσουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Τὰ θρησκευτικὰ βιώματα τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὀρίζονται βέβαια μόνο ἀπὸ τὰ ἱστορικά καὶ κοινωνιολογικά φαινόμενα, καθὼς ἡ θρησκεία δὲν εἶναι ἀποκλειστικά οὔτε ἱστορικο-θεολογικό φαινόμενο, οὔτε ἐξ ὀλοκλήρου πνευματικό. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δύο διαστάσεις, ἡ λειτουργικὴ ἔκφραση ἐνέχει μεσολαβητικό ρόλο. Ὁ πιστὸς κάθε θρησκείας βιώνει τὴ μυστικὴ κοινωνία του μὲ τὸν Θεὸ ἢ τοὺς θεοὺς του, ἀνεξαρτήτως τῶν ἱστορικο-κοινωνικῶν ἐξελίξεων τῆς ἐποχῆς του. Ἡ κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ ὑπερβαίνει τὸ χωροχρονικό πλαίσιο. Σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο οἱ θρησκείες παρουσιάζουν περισσότερα κοινὰ στοιχεῖα ἀπ' ὅ,τι στὸ πρῶτο ἐπίπεδο. Τὸ δεύτερο ἐπίπεδο ὀδηγεῖ τὸν πιστὸ στὸ τρίτο ἐπίπεδο, αὐτὸ τοῦ μυστηρίου, πού ἀποτελεῖ τὴν καρδιά τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Αὐτὸ τὸ στάδιο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μόνο του, ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καρδιά χωρὶς σῶμα καὶ δὲν μπορεῖ νὰ φτάσει κανεὶς σ' αὐτὸ χωρὶς νὰ περάσει τὰ δύο προηγούμενα ἐπίπεδα τῆς θρησκείας. Μολονότι «ἡ καρδιά κάθε θρησκείας δὲν εἶναι ταυτόσημη (π.χ. ἡ θεία Εὐχαριστία στὸν Χριστιανισμό δὲν ἔχει κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴ μουσουλμανικὴ προσευχή), ἐν τούτοις δὲν εἶναι καὶ ἐντελῶς διάφορες μεταξύ τους». Κατὰ τὸν R. Panikkar, ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ συνειδητοποιήσει ὅτι κατ' οὐσίαν πρόκειται γιὰ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ κέντρο, γιὰ αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς θρησκείας εἶναι πέραν πάσης περιγραφῆς καὶ ὀνόματος³².

Γιὰ τὸν R. Panikkar, δὲν ὑπάρχει ἀπλῶς κοινὴ πραγματικότητα στὶς διάφορες θρησκείες, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ τὴν κοινὴ ἔννοια τῆς τριαδικῆς Θεότητος, ἡ ὁποία μεταβάλλεται ὡς πρὸς τὶς ἐκφάνσεις της στὸν κόσμον, δημιουργώντας νέες καταστάσεις καὶ ἐμπειρίες στὸν homo religiosus. Χρησιμοποιεῖ δὲ τὴν παρα-

32. «The Cosmotheandric Invariant», *The rhythm of Being, Panikkar's Gifford Lectures*, ed. Orbis Books 2010, σελ. 240 κ.ἐξ.

δοσιακή μεταφορική εικόνα τῶν νεοινδουϊστῶν (19^{ος}-20^{ος} αἰ.), ὅταν αὐτοὶ ἀναφέρονται στὶς πνευματικὲς ἀναζητήσεις, ἡ ὁποία περιγράφει ἓνα βουνὸ μὲ κορυφὴ τὸν Θεό. Αὐτὸ πὸ ἐνδιαφέρει τοὺς ἰνδουϊστὲς εἶναι νὰ ἀνεβεῖ κάποιος στὴν κορυφὴ, ἀνεξαρτήτως τοῦ δρόμου πὸ θὰ ἀκολουθήσει. Σύμφωνα μὲ ἄλλη παραλλαγὴ τῆς ἴδιας εικόνας, εἶναι προτιμότερο νὰ βρεῖ κανεὶς τὸν πῶ σύντομο καὶ εὐκόλο δρόμο, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι οἱ δρόμοι ὁδηγοῦν στὴ μία καὶ μοναδικὴ κορυφὴ³³. Οἱ θρησκείες δὲν εἶναι παρὰ διαφορετικὰ μονοπάτια πὸ καταλήγουν μέσω διαφορετικῶν δρόμων στὴν κορυφὴ, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν θὰ ὑπῆρχαν αὐτά. Ἡ κορυφὴ θεωρεῖ ὅτι εἶναι τὸ σύνολο ὄλων τῶν πλαγιῶν πὸ τὴν περιβάλλουν καὶ τῶν δρόμων πὸ ὁδηγοῦν πρὸς αὐτήν. Εἶναι ἡ ἴδια παρὰ τὰ πολλὰ ὀνόματά της, τὰ ὁποία ἀναφέρονται σὲ διαφορετικὲς ὕψεις της³⁴.

Μία ἄλλη μεταφορὰ πὸ χρησιμοποιεῖ ὁ R. Panikkar γιὰ νὰ ἀποδώσει τὴν πλουραλιστικὴ θεολογικὴ σκέψη του εἶναι αὐτὴ τοῦ οὐράνιου τόξου³⁵. Πηγὴ του εἶναι τὸ λευκὸ φῶς, πὸ παρομοιάζεται μὲ τὸν Θεό, χωρὶς τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει κανένα χρῶμα. Ἐντὸς τοῦ οὐράνιου τόξου παρατηροῦμε διάφορες ἀποχρώσεις, πὸ συμβολίζουν τὶς θρησκείες, κάθε θρησκεία δηλ. ἀποτελεῖ μίαν δέσμη φωτὸς πὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν πηγὴ, ἀλλὰ διατηρεῖ τὴ δική της ἀπόχρωση. Ὅπως τονίζει ὁ ἴδιος, «οἱ διαφορετικὲς θρησκευτικὲς παραδόσεις τῆς ἀνθρωπότητος προσομοιάζουν στὸν σχεδὸν ἀναρίθμητο ἀριθμὸ χρωμάτων μὲ τὰ ὁποία παρουσιάζεται τὸ θεῖο ἢ ἀπέριπτο λευκὸ φῶς τῆς πραγματικότητος ὅταν πέφτει στὸ πρῶσμα τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας: διαθλάται σὲ ἀναρίθμητες παραδόσεις, δόγματα καὶ θρησκείες»³⁶. Κάθε θρησκεία συντελεῖ στὸν πλοῦτο τοῦ πανανθρώπινου θρησκευτικοῦ φαινομένου. Ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ τὴ διαφορετικότητα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ καὶ ὁ μῦθος τῆς Βαβέλ καὶ τῆς πολυγλωσσίας τῶν ἀνθρώπων³⁷.

Ὡς γνήσιος θιασώτης τῆς θεωρίας τοῦ Πλουραλισμοῦ, ὁ R. Panikkar διακηρύσσει ὅτι ἀποτελεῖ κοινὴ διαπίστωση τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μόνον ἓνας δρόμος, κὶ αὐτὸ ἰσχύει ὄχι μόνον γιὰ τὶς θρησκείες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν

33. K. AHLSTRAND, *Fundamental Openness, Inquiry into Raimundo Panikkar's Theological Vision and its Presuppositions*, σ. 196. Πρβλ. *Intra-Religious Dialogue*, σσ. 12-15.

34. *The Unknown Christ of Hinduism*, London 1964, σελ. 7 κ.έξ.

35. *Intra-Religious Dialogue*, New York 1978, σσ. 28-30. Πρβλ. «Man and Religion», σελ. 13.

36. *Intra-Religious Dialogue*, σελ. 28 κ.έξ.

37. «The Myth of Pluralism: the Tower of Babel - A meditation on non-violence», *Cross-Currents* 29 (1979), σσ. 197-230.

πολιτισμό, τή φιλοσοφία και τὰ οικονομικά συστήματα³⁸. Στὰ πρῶτα χρόνια συγγραφῆς τῶν θεολογικῶν μελετημάτων του³⁹, ὁ R. Panikkar θεωρεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχει θρησκεία πού νά μὴν ἔχει χριστιανική βάση, χωρὶς ἔμμεση ἀναφορὰ στὸν Χριστό, στὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ. Κάτι τέτοιο θὰ σήμαινε ὅτι εἶναι φυσική θρησκεία, συνεπῶς δὲν ἔχει τὸ στοιχεῖο τῆς religatio. Ποιά εἶναι ὅμως ἡ θέση τοῦ Χριστιανισμοῦ σ' αὐτὴν τὴν πλουραλιστική θεώρηση τῶν θρησκειῶν; Ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει μία ὑπεροχική σχέση μὲ τὸν Χριστό ἔναντι τῶν ἄλλων θρησκειῶν, ἀλλὰ ὅλες οἱ θρησκείες ἀποτελοῦν *ordinata a Cristo*⁴⁰. Ἐν τούτοις, σὲ μεταγενέστερα συγγράμματά του φαίνεται ὅτι τὸ ἐρώτημα γίνεται πιὸ πολυσύνθετο, καθὼς, ὅπως εἶδαμε ἀναλυτικότερα καὶ στὸ περὶ Χριστολογία τοῦ R. Panikkar κεφάλαιο, εἰσήγαγε στὴ θεωρία τοῦ Κοσμοθεανδρισμοῦ πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἰνδουϊστική καὶ τὴ βουδιστική θεολογία, συνδυάζοντάς τα μὲ τὴ ρωμαιοκαθολική Χριστολογία. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅμως φαίνεται νὰ ἀναιρεῖ τὴν ἐπάρκεια τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὀδεύοντας σ' ἓναν ἐπικίνδυνο συγκρητισμό⁴¹.

Δ. Ὁ «Διαλογικὸς Διάλογος»

Ὁ R. Panikkar, ἀναφερόμενος στὸν διάλογο καὶ τὶς διαθρησκειακὲς σχέσεις, τονίζει τὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ διαλεκτικοῦ διαλόγου καὶ τοῦ διαλογικοῦ διαλόγου. Ὁ πρῶτος ὡς ἔννοια παραπέμπει στὴν ἀντιπαράθεση ἰδεῶν, πολιτισμῶν, θέσεων, ἀξιῶν, πού τὰ δύο μέρη διαφοροποιοῦνται σὲ διαλεκτικὸ ἐπίπεδο, προσπαθώντας νὰ πείσουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ δίκαιο τῶν θέσεών τους⁴². Ἀντίθετα, ὁ διαλογικὸς διάλογος εἶναι μᾶλλον μία θρησκευτική πράξη παρὰ μία ὀρθολογική ἀντιπαράθεση, καθὼς δὲν ἀποσκοπεῖ στὴν

38. «The Myth of Pluralism», σελ. 217.

39. Κυρίως στὸ ἔργο του *The Unknown Christ of Hinduism*, London 1964. σελ. x, ὅπου ἀναφέρει ἐπὶ λέξει «Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι τὸ ἀπαύγασμα τῆς θρησκείας, συνεπῶς ἡ πραγματική ὀλοκλήρωση κάθε θρησκείας». Πρβλ. *Die vielen Götter und der eine Herr. Beiträge zum ökumenischen Gespräch der Weltreligionen*, Weilheim 1963, σελ.15.

40.. «La chiesa e le religioni del mondo», *Humanitas* (Φεβρουάριος-Μάρτιος) 1966, σελ. 173.

41. Βλ. *Intra-Religious Dialogue*, σελ. 11 κ.έξ.

42. Γιὰ τὸν R. Panikkar ὁ διαλεκτικὸς διάλογος συχνὰ περιορίζεται σὲ διάλογο μεταξὺ ἀτόμων καὶ ὄχι πραγματικὸν διάλογο ἰδεῶν. Βλ. «The Dialogical Dialogue», *World's Religions Traditions*, ed. F. Whaling, T&T Clark, Edinburgh 1980, σελ. 207.

ἀποδοχή τῆς ἀνωτερότητας τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ σ' ἓνα ἀνοιγμα πρὸς τὸν ἄλλο, ἀντίστοιχο προφανῶς μ' αὐτὸ πὸν ἐπιχειρεῖ ὁ ἴδιος μὲ τὴ μὴ χριστιανικὴ Ἄνατολή. Διὰ μέσου ἑνὸς διαλογικοῦ διαλόγου εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπέρβαση τῆς ἐσωστρέφειας τόσο σὲ συλλογικὸ ἐπίπεδο, μεταξὺ τῶν μελῶν μιᾶς θρησκευτικῆς ὁμάδας⁴³, ὅσο καὶ σὲ ἀτομικὸ ἐπίπεδο, καθὼς μέσῳ τῆς ἐπαφῆς μὲ τὸν ἄλλο μπορούμε νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὸν ἑαυτό μας. Εἶναι μία ἀναγκαιότητα μὲ σκοπὸ τὴν ὑπέρβαση τῆς πενίας τοῦ ἀτομικισμοῦ⁴⁴, τὴν ἔκφραση πέραν τῶν περιορισμῶν πὸν ἐπιβάλλουν ἐξωγενεῖς παράγοντες προκειμένου νὰ φτάσουμε στὴ σωτηρία⁴⁵. Στὸν διαλογικὸ διάλογο στηριζόμαστε στὴν ἐμπιστοσύνη ἔναντι τοῦ ἄλλου, τὸν ὁποῖο θεωροῦμε ὡς ἓνα ἄλλο μέσο αὐτο-κατανοήσεως, ὡς πηγὴ ἐμπειριῶν καὶ νέων προοπτικῶν. Πρόκειται γιὰ μία πράξη ἀμοιβαίας ἀναγνωρίσεως τῆς ἀνθρώπινης φύσεώς μας, στὴν ὁποία τὰ λεγόμενα καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς περνοῦν σὲ δευτέρη μοῖρα. Τὸ σημαντικὸ στὸν διαλογικὸ διάλογο εἶναι ἡ ἴδια ἡ σχέση, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται ἀνάμεσα στὰ δύο μέρη. Δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ σεβασμὸ καὶ ἀγάπη σὲ κάποιον πιστὸ ἄλλης θρησκείας, σ' ἓναν συνάνθρωπό μας πὸν συμμερίζεται τὶς μεταφυσικὲς μας ἀγωνίες, καθὼς ἀκολουθεῖται μία διαφορετικὴ θρησκευτικὴ πρακτικὴ γιὰ τὴν ἐκδήλωση τοῦ ἀπολύτου Ἐνός, ὡς ἀχτίδα τῆς αἰωνίου ἀλήθειας. Γι' αὐτὸ αἰσθανόμαστε ἀγάπη, ὅχι γι' αὐτὰ πὸν λέει ἢ γιὰ κάποιον ἄλλο λόγο, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς ἀγάπης τοῦ ἀπολύτου. Στὸν διαλογικὸ διάλογο δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ δύο μέρη-πόλους, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο μετέχουν στὴν κοσμικὴ ἀγάπη, πέραν τῶν ἐγωκεντρικότητων καὶ ἀτομικισμῶν. Αὐτὴ ἡ ἀγάπη, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ R. Panikkar, ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας τῆς σχολῆς Advaita, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς θέσεις πὸν ἐκθέτει ὁ R. Panikkar σὲ σχετικὸ ἄρθρο του⁴⁶. Σύμφωνα μ' αὐτὴν, δὲν ὑπάρχει ἀνταγωνισμὸς οὔτε διάκριση μεταξὺ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Θεὸ καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὴ δημιουργία αὐτοῦ. Ἀγαπᾶμε τὸν

43. Βλ. *The Unknown Christ of Hinduism*, β' ἔκδ. 1981, σελ. 34: «To be sure, each tradition, seeing itself from within, considers that it is capable of giving a full answer to the religious urge of its members and, seeing other traditions from outside, tends to judge them as partial. It is only when we take the other as seriously as ourselves that a new vision may dawn. For this we have to break the self-sufficiency of any human group. But this requires that we should somehow have jumped outside our own respective traditions. Here in seems to lie the destiny of our time».

44. Ἐνθ' ἄν., σελ. 37.

45. «Témoignage et dialogue», *Le témoignage*, Aubier-Montaigne, Paris 1972, σελ. 377.

46. «Advaita and bhakti love and Identity in a Hindu-Christian Dialogue», *Journal of oecumenical Studies*, Spring, Philadelphia 1970, 7, n. 2, σσ. 299-309.

ἄλλο, γιατί αὐτὸ ἐπιτάσσει ὁ παραδοθεὶς νόμος τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄλλος, μὲ τὸν ὁποῖο βρισκόμαστε σὲ διάλογο, πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς μία ἀχτίδα τοῦ ἀπολύτου, ὡς ἐν χρόνῳ ἀποκάλυψη αὐτοῦ. Ἐπιδεικνύεται ἡ ἀπροϋπόθετη ἀγάπη, χωρὶς νὰ χρειάζεται ὅποιαδήποτε αἰτιολόγηση. Ὡς πρόσωπα εἴμαστε ἐνσάρκωση τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, καθὼς συμμετέχουμε σ' αὐτὴν καὶ τὴ μεταδίδουμε στὸν συνάνθρωπο. Δὲν ὑπάρχουν ἐπομένως μόνο δύο πόλοι σὲ μία ἀγαπητικὴ σχέση, ἀφοῦ καὶ οἱ δύο ἐντάσσονται στὴν παγκόσμια, τὴν κοσμικὴ ἀγάπη.

Στὸ ἴδιο ἄρθρο ὁ R. Panikkar ἀναφέρεται ἐκτενῶς καὶ στὴ σημασία τῆς μαρτυρίας στὰ πλαίσια ἐνὸς Διαθρησκειακοῦ Διαλόγου. Ἡ σχέση μάρτυρα - μαρτυρίας δὲν περιορίζεται ἀπλῶς στὸν λόγο, στὰ λεκτικὰ σχήματα. Ἡ μαρτυρία, ὅπως τονίζει ὁ ἴδιος, σημαίνει ταυτόχρονα «μετοχὴ στὸν ἴδιο μῦθο», «μία μυθικὴ κοινωνία»⁴⁷. Ὁ μάρτυρας δὲν μᾶς κάνει γνωστὸ κάτι τὸ ὁποῖο ἀγνωοῦμε. Ἀντίθετα, ὀνομάζεται μάρτυρας γιατί συνδέεται, «ἐρμηνεύεται» μὲ τὸν τρόπο μας. Οἱ χριστιανοὶ μάρτυρες γιὰ παράδειγμα μαρτυροῦν τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια γιὰ τοὺς χριστιανούς, ἐνῶ γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς ἀποτελοῦν ἀπόδειξη τῶν ἡρωϊκῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων κ.ο.κ. Γιὰ τὸν R. Panikkar, ὁ μάρτυρας μαρτυρεῖ τὴν πίστη του χωρὶς νὰ τὸ ἐπιδιώκει, διαφορετικὰ θὰ σήμαινε ὅτι ἐπιδιώκει νὰ ἀποδείξει κάτι, νὰ μεταπείσει τοὺς ἄλλους, κάτι ποὺ συνεπάγεται ἀκύρωση τῆς βιωματικῆς του ἐμπειρίας. Κι ὅμως, μόνο διὰ τῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας καὶ ὄχι τῶν δογματικῶν - λογοκρατικῶν σχημάτων μποροῦν νὰ συναντηθοῦν οἱ θρησκείες, νὰ μοιραστεῖ ὁ ἰνδουϊστῆς ἢ ὁ βουδδιστῆς μοναχὸς τίς μυστικὲς του ἐμπειρίες μὲ τὸ θεῖο μὲ τὸν χριστιανὸ μυστικὸ. Πρόκειται σαφῶς γιὰ μία ἐπέκταση τῆς μεθοδολογίας ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ R. Panikkar, προκειμένου νὰ προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς μὴ χριστιανικῆς Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία ἐπικεντρώνεται στὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία καὶ ὄχι στὰ λογοκρατικὰ σχήματα μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι ἐξοικειωμένη ἡ χριστιανικὴ Δύση.

Πράγματι, εἶναι ἀσύγκριτα εὐκολότερη μία συνάντηση τῆς μὴ χριστιανικῆς Ἀνατολῆς μὲ τὸν Ρωμαιοκαθολικισμό ἐπὶ βιωματικῶν ἐμπειριῶν καὶ πρακτικῶν ἀσκήσεως, ὅπως ἐπεχείρησαν νὰ κάνουν οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ μοναχοὶ ἀπὸ τίς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μὲ τίς μοναστικὲς κοινότητες ποὺ ἴδρυσαν στὴν Ἰνδία, παρὰ αὐτὴ νὰ στηριχθεῖ σ' ἓναν διάλογο ἀμιγῶς θεολογικό.

47. *Philosophy of Religion in the Contemporary Encounter of Cultures, Contemporary Philosophy: A Survey*, ed. La Nuova Italia, Firenze 1971, σελ. 238.

SUMMARY

Theology of Religion and inter-religious dialogue

By archimandrite Nikodemos Farmakis
PhD of Social Theology

R. Panikkar's contributions to Christian thought and methodology of inter-religious dialogue are impressive. His works, more than forty books originally written in German, French, Italian, English, Spanish, and Catalan, cannot be ascribed to a particular discipline, because he is at the same time theologian and philosopher of religion. His pluralist standpoint and his multiple religious belonging made him a living embodiment of interreligious dialogue and cross-cultural understanding. For him the ultimate goals of interreligious dialogue are communication and mutual understanding. According to Panikkar, cross-cultural understanding requires a new method of hermeneutics, which he calls "diatopical" and "dialogical dialogue". "Diatopical" hermeneutics involves two or more cultures, which have independently developed in different spaces (topoi) their own methods of philosophizing and ways of reaching intelligibility along with their proper categories. Each religion is a source of understanding and self-understanding. Dialogical dialogue involves the entire person and it treats others as another self (alter) who is a source of self-understanding as well as a source of understanding and dialogue treats others as another person, a real "you." For Panikkar the I/Thou relationship is ultimate to any relation I/It or I/Non-I. The other person is not another (an alius), but rather another self (alter), a "you" who is not my ego and yet, belongs to my self.